

ԴԱՐԱԼԱԳԵԱԶ ԿԱՄ ՎԱՅՈՑ ԶՈՐ*)

Քէշիշեանդից 7 վերստ հեռաւորութեամբ դէպի արեւելք գտնուում է Մալիշկեա գիւղը, որը 1886 թուի ընտանեկան ցուցակով կազմում էր 128 տուն, իսկ այժմ 160 տուն: Մալիշկեան ունէ 1298 հոգի, որոնցից 771 արական են, իսկ 527 իգական: Մալիշկեա—նշանակում է մհալի (գաւառի) աչքը: Այդ գիւղը Քէշիշեանդից յետոյ երկրորդ կենտրոնական գիւղն է Դարալագեան գլի և այդ անունը ժառանգել է իսկապէս իւր դրախտանման այգիների շնորհիւ: Այդ այգիները առատապէս ոռոգւում են այն պայծառ և քաղցրահամ աղբիւրներով, որոնք թափւում են Մալիշկեան արևմտեան կողմից շրջապատող ժայռի բոլոր շաքունակութիւններին: Այստեղ ձմեռները խաղողի այգիները չեն թաղում, որովհետև ցուրտը չէ տանում: Դժբախտաբար թէ այգիների մշակելու և թէ գինի պատրաստելու մէջ ոչ մի փոփոխութիւն, նորութիւն չէ առաջացել: Զալթուկը և բամբակը մալիշկեցիները շատ քիչ են ցանում, գրեթէ աննշան, այն էլ Արփաշայի ափին, որտեղ միայն յարմար է սորա համար: Վարելահողերը գտնւում են գիւղից վերև արեւելահիւսիսային կողմը, Աղզաղ և Փաշադուզ անունով հանդերում, որոնք կազմում են «Թափասի-դալիկ» լեռան ստորոտները և շարունակութիւնը: Այդ հողերը թէև խիստ քարքարոտ են և աւազուտ այնպէս, որ երբ տարին անձրևային է՝ 1—5 արդիւնք են տալիս, իսկ երբ երաշտ՝ արդիւնքը իջնում է 1—3 և մինչև անգամ ցանած սերմն էլ չէ ստացւում: Թէ այգիների բերքով և թէ հողից ստացած արդիւնքով մալիշկեցիները հայթայթելով իրանց տնտեսական դրութիւնը աւելի ապահով պայմանների մէջ են ապրում, քան թէ քէշիշեանդին, օրթաքեանդին և քաշքեանդին, որովհետև առանց մշակութեան և պանդխտութեան դիմելու մալիշկեցիները կարող են գլուխ պահել, իսկ յիշեալ գիւղերը չեն կարող, ըստ որում սրանց նիւթական դը-

*) Տես «Մուրճ», № 9.

բուժիչները համահաւասար է զօյթուլցիներին: Մալիշկեցիները գաղթած են Պարսկաստանի Սալմաստ դաւառից ու խօսում են սալմաստցիների լեզուով որով խօսում են բոլոր Դարալագեանդի հայերը (բացի հինգ գիւղերից, որոնց մասին յետոյ կը խօսենք): Բնակիչները ժիր, առողջ, գուարթ և վայելչակազմ մարդիկ են թէ արական և թէ իգական սեռը: Գրագիտութեան կողմից երկրորդն են Բաշքեանդից յետոյ: Մինչև այսօր սպանութեան դէպքեր և ծանր վիրաւորութիւններ տեղի չեն ունեցել այդ գիւղում: Ինչ էլ որ լինի, ինչ տեսակ խռովութիւն պատահէ իրանց մէջ, երբ տեսան մալիշկեցիները բանը վատ է գնում դատաստանատներում, իսկոյն գործը հաշտութեամբ կը վերջացնեն. սորանից է, որ չի պատահել դեռևս որ մալիշկեցիները ամիսներով իրար բանտը նստացնել տան: Միայն մի վատ սովորութիւն ունին, ինչպէս և շատ հայ գիւղերում, որ երբեք հասարակութեան օգտին խորհել ու գործել չգիտեն, այնպէս, որ սակաւաթիւ հարեան թուրք գիւղերը անցնելով իրանց հողերի սահմանագիծը, խլում են մալիշկեցիների վարելահողերը մինչև անգամ նրանց «Ղարամա» անունով հողաբաժինը, որը կազմում է նոցա ամառանոցը: Գինդարայ գիւղի թուրքերը մինչև մալիշկեցիների օրայի վրանների դռները տիրել են, բայց չի հաշել որ մի օր մալիշկեցիները գտնագատուն իշխանութեանը հաւաքուելով ու խորհրդածելով միասին այդ չարիքի առաջնառնելու, թէև ունին էլ սահմանագծական ատեանից Ղարամայի պլանը:

Արփաշայի ձախ կողմը, Մոզրով լեռան փէշերում, Գեշիշքեանդից դէպի հարաւ 12 վերստ հեռաւորութեան վրայ դրուած է Ենկիշա գիւղը, որ 1886 թուի ընտանեկան ցուցակով կազմում էր 40 տուն, այժմ 50 տուն: Ունի 583 հոգի բնակիչ, որոնցից 326 արական են, 257 իգական: Ենկիշան բոլորովին մերկ ու գուրկ է խաղողի այգիներից ու ծառերից շուրջուն հնալու պատճառով, գիւղի շուրջը կան միայն միքանի ծառատունկներ, որոնք բուսել են այն մանր աղբիւրների ջրերով, որոնցով գոյութիւն ունեն ենկիշեցիները: Բոլոր հողերը անշրդի են: Անտառների բնաջինջ անելուց յետոյ վարելահողերը հետըզհետեւ ողողում են ու բացում իրանց տակի ժայռերի կըրծքերն այնպէս, որ շատ չի տեւի վարելահողերի փոխանակ ենկենջեցիների բաժինը քար ու ապառաժ կը մնայ: Նոյնիսկ այդ վարելահողներն էլ շատ սակաւ են և այդ քնութիւնը օրէցօր աւելի զգալի է դառնում, որով ենկիշեցիները ստիպուած են հերկել և ցանել վարելահողերի մէջ գտնուած այն կոշտ հողերը, որտեղ արածում են իրանց բանուոր անասունները և մնա-

ցած տաւար ու ոչխարը: Անճար մնալով նրանք բշտում են իրանց անասունները Այար գիւղի սահմաններն արածացնում. այդ իհարկէ առանց կռուի ու «ակտեր կազմելու» չէ վերջանում: Բացի այդ վարձում են երեք վերստ հեռաւորութեան վրայ գտնուող Ղուրդ-ղուլաղ գիւղի թուրքերից արօտատեղիներ ու այնտեղ տանում իրանց աւաւարը ու ոչխարը, այնպէս, որ երբ դարնանը պատահէք Ղուրդ-ղուլաղ թուրք գիւղում կը տեսնէք 4—5 հայ ընտանիքներ առաւելապէս կանայք, որոնք տեղաւորուելով կամ վրաններում, կամ տների մէջ, գլուխ են պահում մի կերպով իրանց անասունները կերակրելու համար: Այդ էլ անում են ունեւորները, իսկ ենկիշեցիները մընացած մասը տառապում է: Բացի այդ ենկիշեցիները չունեն նաև ամառուայ համար արօտատեղիներ, այս պատճառաւ նոցա խեղճ կանայք հարկադրուած են թափառել Շորջայ, Գեօյաբաս, Հորբադղ և այլ թուրք գիւղերի օբաներում, խնամել իրանց հօտերը, իւղ ու պանիր հաւաքել և աշնանը նորից խմբուել ենկիշա: Թէ որքան դառն հետեանքներ ունի այդ հանգամանքը բարոյական տեսակէտից դժուար չէ հասկանալ... Մի ժամանակ կարող էին ենկիշեցիները արօտատեղի ձեռք բերել: Այն ժամանակ այդ գիւղի հարուստները կարծում էին թէ իրանք ազատօրէն և միշտ կը հիւրասիրուեն թուրքերից, մնացածներն էլ ինչ լինում են թող լինեն, այժմ նոր են զարթնել, բայց ուշ է, հիմա ենկիշում թէ, «թուրքերը սորա համար են ասել մեզ «էրմանին սորաքի աղլի», հայի վերջին խելքն է գովելի»:

Տնտեսական այդպիսի անյաջող պայմանների մէջ գլուխուղ ենկիշեցիների երիտասարդները ցիրուցան լինելով Բագու և Թիֆլիզ քաղաքներում բաւականին գումարներ են մտցնում իրանց գիւղը, այնպէս, որ այժմ ենկիշեցիների նիւթական զրութիւնը վատ չէ: Ենկիշեցիները պարտքեր չունեն, լծկան ունեն, հաց ունեն, նաև ծախու համար ցորեն և գարի: Ունեն մի եկեղեցի. գիւղը հիմնած օրից մինչև այսօր չունեն քահանայ, բաւականանալով ուրիշ գիւղերի երթեկ քահանաներով, տիրացու չունենալու պատճառով: 583 հոգուց միայն 4 հոգի զբաղէտներ կան Ենկիշայում, այն էլ իրանց անունն են միայն ստորագրել կարողանում: Ենկիշայի բնակիչները առողջ մարդիկ են և ժիր մշակութեան համար: Հաղորդակցութեան ճանապարհները միւս գիւղերի հետ դժուարին է և կարելի է միայն գրաստներով: Ենկիշայ նշանակում է՝ «իջևանիւր գիշերը». այդ անունը ստացել է այն պատճառով, որ անծանօթ մարդը գիշերը Ենկիշայից դէպի Քէշիշեբանդ Այար կամ այլ

գիւղեր գնալով կարող է անդունդը նետուել ժայռերից, որի համար էլ արդարեւ պէտք է պարտաւորուած իջեանէ գիշերն Ննկիջայում:

Դայլախլուն գրուած է այն խաչածէ ճանապարհների վրայ, որոնցից մէկը տանում է դէպի Գնդեազու շինական հասարակութիւնը, իսկ միւսը Դարալագեազի հիւսիսային մասի միջանի գիւղերից դէպի Մարտիրոսու շինական հասարակութիւնը և Նախիջևանայ գաւառը: Տասնէնորս տարի սրանից առաջ այդ գիւղում թուրքեր էին բնակում, բաղկացած 12 տանից, որոնք գիշեր-ցերեկ պարապելով գողութեամբ, համարեա թէ աւերել էին շրջակայ գիւղերը: Ինչ տաւար ու ոչխար այնտեղ ընկնէր, էլ տէրը չէր գտնիլ, այնպէս էր կորչում այնտեղ «ինչպէս կորեկը մէջ վարին», և այդ առածի ձև էր ստացած: Աւելի սարսափելի էին բնակիչների համար Նաւրուզ ուշաղինները (Նաւրուզի որդիքը), որոնցից երկուսը աքսորուեցին Սիբիր իրանց կատարած ոճրագործութիւնների համար, բայց էլի չհանգստացան այնքան, մինչև որ իրանց համարնակիչ թուրքերի հետ բռնուեցին կռուի ամեն մի ընդհարումը վերջացնելով արիւննակութեամբ այն տեղը հասցրեցին, որ յաղթուած կողմից 10 տուն խոհեմութիւն համարեցին տեղի տալ և Նաւրուզ ուշաղիններից ազատուելու համար տեղափոխուել Գնդեազու հասարակութեան: Լէյլի-կաչան գիւղը, իսկ իրանց համախօսականով ընդունեցին իրանց տեղ Ազատակ գիւղի հայերից 10 տուն, որից յետոյ կայացաւ թէ առաջինների և թէ վերջինների տեղափոխուելը իրանց նշանակուած տեղերը Թիֆլիզի արքունական Պալատի 1890 թ. դեկտեմբերի 29 №12179 հրամանով:

Դայլախլուն բաժանում է երկու մասերի՝ Վերին Դայլախլու և Ներքին Դայլախլու՝ իրարից երկու վերստ հեռաւորութեամբ: Առաջնում բնակում են այժմեան հաշուելով 13 տուն զուտ հայեր, իսկ երկրորդում երկու տուն հայեր և երեք տուն էլ Նաւրուզ ուշաղինները: Հայերի բնակած օրից խաղաղութիւնը և կարգը տիրում է Դայլախլուն, մասնաւանդ, որ Նաւրուզի յափշտակող, կտրիճ և արիւնաբեր ուղիներից երկուսը Սիբիրում մահացան, երկուսը մեռել են, մնացած երեքն էլ մեղմել են իրանց ընթացքը, թէև էլի երբեմն-երբեմն կռիւներ են սարքում հայերի հետ, որի համար էլ հայերը ճգնում են թուրքերի հողերը ջոկել իրանց հողերից, առանձին տեղ տալ թուրքերին վերջիններիս յօժարակամ ընտրութեամբ, որպէսզի հայերի երկրագործական գործիքները և այլ ունեցածները նրանց գողութեան բաժին չդառնան:

Այդ գիւղի վարելահողերը անջրդի են և սևահող, անձրեւային տարին մէկին 7—8 արդիւնք են տալիս և կարելի է ասել թէ հացի, ցորնի ու գարու շտեմարան է Դայլախլուն թէ իր բնակիչների և թէ հարեան գիւղերի համար: Նոյնիսկ երկու թուրք տները, որոնք 5—6 տուն են դարձել, հետեւելով հայերին, սկսել են ճանաչել արօրի (վեցկու) մածը, հողը քաղցրացել է նոցա աչքին ու սկսել են պայքար մտնել հայերի հետ երկրագործութեան մէջ մրցել և վիճել իրար հետ վարելահողերի համար: Վերին և Ներքին Դայլախլուն ամեն մէկն ունի մի բարակ աղբիւր:

Դայլախլուն գտնուում է 12—13 վերստ հեռաւորութեան վրայ Քէշիշքեհանդից և վեց վերստ Մալիշկեա գիւղից, որը թէև կերպարանափոխուել է և կերպարանափոխուում է, բայց դեռևս ցանկալի կերպով հայկական մշակութեան չէ ենթարկուել: Հունեն նոյնպէս դայլախլուեցիները դեռևս ոչ եկեղեցի և ոչ քահանայ: Դայլախլուն ունի 126 բնակիչ, որոնցից 76 արական են, իսկ 50 իգական:

Արփաշայի ձախ ափին դրուած է Այար գիւղը, Քէշիշքեհանդից երեք վերստ հեռաւորութեամբ: Այդ գիւղը Դարալագեաղի արգաւանդ գիւղերից մէկն է և շատ յարմար թէ երկրագործութեան, թէ այգեգործութեան և թէ անասնապահութեան համար: Բամբակը և բրինձը նոյնպէս ցանկալի արդիւնք են տալիս այստեղ. առւոյտը և կոռիկան երեք անգամ են հնձուում այստեղ, բայց չնայելով այդ տնտեսականութեան համար յարմար պայմաններին, այարցիները աղքատ են և փոխանակ հետզհետէ բազմանալուն՝ ընդհակառակը նուազում են: Այարցիների այդ դժբախտութեան գլխաւոր պատճառը երկու բան է, այն է, խմելու ջուրը և օդը: Այդ ջուրը սկզբում մաքուր ջուր էր, սակայն Ենկիջա ու Ղուրդ-ղուլաղ գիւղերը տանող ճանապարհի վերջում այարցիների խմելու ջրին խառնուում է բաւականին մեծութեամբ մի հանքային աղբիւր իր աղի ջրով «գռաւ» անունով (քոսի ջուր) որը իսկոյն փոխում է ջրի համը աղի դարձնում, դեղին տաթ կապելով դեղնագոյն յատակում: Թէ որ աստիճանի վնասակար է այդ ջուրը, առաջ եմ բերում հետեւեալ փաստը: Այդ ջրով Այարում բանում է մի ջրաղաց, որի ջրտունը ամբողջապէս սալացել է, միապաղաղ քար դարձել: Ինչ վերաբերում է օդին, սա էլ հետեւեալ կերպով է իր կորուստն առաջացնում: Այարը շրջապատուած լինելով լեռներով, գտնուում է հորի նման մի հովտում, որտեղ օդը իր հոսանքն ու շարժումը չունէ այդ փակուած դիրքի մէջ և երբ ամառնային ժամանակ բարձրանում է չալթուկների լը-

ճակների գոլորշին, ամպի նման կանգնում է, նեխում է ու իր մոծակների, ճանճների լեզիօններով պաշարում է շոգի և անբընութեան մէջ տառապող այարցուն, թուլացնում նրան մինչև օգոստոս ամիսը, որից յետոյ սկսում է այարցու տենդային և տարափոխիկ հիւանդութիւնների շրջանը։ Այս հիւանդութիւնների շնորհիւ Այարը գրեթէ աներակ է դառել։ Ծեր և ակնխառն մարդիկ այստեղ չէք գտնիլ։ Տներ կան որ բնաջինջ են եղել։ Չնայելով որ չալթուկը սաստիկ քանակութեամբ գոհեր է տարել այդ գիւղից, բայց և այնպէս այարցիները լամառութեամբ թէ կուրութեամբ չեն դադարում չալթուկ ցանելուց։ Ոչ հարեան գիւղերի արհամարհանքը, ծաղրը և յանդիմանութիւնը, ոչ իրանց և դաւալների կեանքի կորուստը յետ չեն կանգնացնում նրանց այդ փնասակար պարապմունքից։ Փորձուած է, որ տարին Այարցիները շատ են ցանել չալթուկը, այն տարին ունեցել են սաստիկ կոտորած։ 1889 թուին այբան ցանեցին չալթուկը, որ միայն գիւղի տեղը մնաց, այդ տարին եղաւ նոցա մեծ կոտորումը։ Երբ հասաւ աշունը, դազաղներից մէկը միւսին հերթ չէր տալիս եկեղեցում, շատ անգամ դազաղը տանող էլ չէր լինում, որովհետեւ առողջ մարդ չկար, ուրիշ գիւղերից էլ մօտ չէին գալիս։ Մինչև 1889 թիւը լրացաւ 33 տանից 26 հոգի մեռան, բայց այարցիներն էլի չխրատուեցին։ Այդպէս կոտորած ունեցած տարիները երբևէ են, ածէք են դնում, որ էլ չալթուկ չցանեն, բայց անցնում է 3—4 տարի, մոռանում են իրանց կրած անբախտութիւնը, յանկարծ սկսում է մէկը ցանել չալթուկը, յետոյ միւսը և հետզհետէ բոլորը։ Այս է պատճառը, որ 1873 թուի աշխարհագրից մինչև 1886 թուի ընտանեկան ցուցակները կազմելը Այարից պակասել են 6 տուն, իսկ մինչև այժմ ութ տուն փոխանակ շատանալու։ 1890 թուին պրիստաւ Թ. Անդրէասեանցը գարնանը, չալթուկ ցանելու ժամանակ եկաւ Այար և չնայելով որ գիւղացիներից մի քանիսը ընդիմացան ու գոչում էին. «Աղա, քլֆաթներիս խացը կը կռես, Աստըծու խաթր խմա տներս կ'աւրես», պատուիրեց որ չալթուկ չցանեն, որից յետոյ այարցիները մինչև 1901 թիւը դադարեցին չալթուկ ցանելուց, բայց այս թուից յետոյ էլի շարունակ ցանում են կրկնապատկելով գոհերի թիւը։

Այարը բաղկացած է այժմ 45 տանից. ունի 317 բնակիչ, որոնցից 160 արական են և 157 իգական. սորանցից 7 հոգի կան միայն գրագէտ։ Անցեալ տարուանից չունեն քահանայ, թէև այարցիների շատ անշան մասն է հաց ծախ առնում, բայց բոլորն էլ աղքատ են, այնպէս, որ 100 բուրլի դրամագլուխ ունեցող չէք գտիլ այստեղ։ Ամառուայ համար ու-

նեն մի ամառանոց, արօտատեղի անասունները համար, որը այնքան քիչ տարածութիւն ունի, որ մի ամիս հազիւ է բաւականացնում նրանց անասուններին, ուստի այարցիներն ըստիպուած են կամ Այարի շոգին ու կրակին յանձնել իրանց ընտանիքն ու անասունները, կամ թանգ գնով Ղարաւանք գիւղի թիւրքերից արօտատեղիներ ծախ առնել և ամառն անց կացնել:

Մ. Տ.-Ա.

ԱՄԲՈՒԱՅԻՆ ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ *

I

Ամբոխային կեանքի համար երբեմն լաւ և երբեմն վատ այնքան կարծիքներ են լսոււմ, որ արժէ աւելի մօտիկից ճանաչել ամբոխին և մի հաստատ գաղափար կազմել նրա շարժումների ու հոգեբանութեան մասին:

Նախքան այդ՝ անհրաժեշտ է իմանալ, թէ ամբոխ ասելով ի՞նչ ենք հասկանալու:

Մարդկային զանազան համախմբումներին տալիս ենք զանազան անուններ.—ասում ենք՝ ընտանիք, ընկերութիւն, հասարակութիւն, ժողովուրդ, ազգ ևայլն: Սրանցից իւրաքանչիւր խումբ կազմող մարդիկ կամ անհատները միմեանց հետ կապուած են ամուր և մշտապէս: Այդ ամուր և մշտապէս կապակցութիւնը առաջ է դալիս անհատների զգացմունքների, ձգտումների, տնտեսական ու հասարակական վիճակի գլխաւոր կէտերի միակերպութիւնից: Պարզ է, որ առանց դրանց չէին կարող գոյութիւն ունենալ ոչ ընտանիք, ոչ ընկերութիւն, ոչ համայնք, ոչ ժողովուրդ, ոչ ազգ ևայլն: Վաղ թէ ուշ նրանք կը կազմալուծուէին, կը քայքայուէին: Այդ համախմբումների կազմութեան համար ապատճառ պէտք է լինէին էական կէտերով միատեսակ հոգեկան արտայայտութիւններ, միատեսակ

*) Գաղմկիս ի նկատի եմ ունեցել „Преступная толпа“ С. Сигеле, 2-ое изд. пр. Павленкова, С-Петербургъ, 1896 г. Ցեղ-տեղ կան ազատ թարգմանածներ: Սիգելէն ի-առաջի հեղինակ է: